

no je analizi inicijativa i doprinosa jugoslovenske diplomatije razvoju međunarodnog prava između 1948. i 1980. godine. Ono je podeljeno na dve hronološke celine, koje obuhvataju 50-te, odnosno 60-te i 70-te godine, i jedno tematsko potpoglavlje posvećeno odnosu jugoslovenske diplomatije prema kompleksu pitanja vezanih za ljudska prava. Studiju zasvođuje zaključno poglavlje, u kojem autor sumira rezultate istraživanja i nastoji da pruži odgovor na pitanje o istorijskom doprinosu jugoslovenske spoljne politike na polju istorije međunarodnog prava.

Prema mišljenju autora, aktivnost na planu kodifikacije međunarodnog prava bila je za jugoslovensku diplomatiju jedan od načina za vršenje uticaja na politiku velikih sila i svetska dešavanja, koji je zauzvrat trebalo da štiti jugoslovenske interese i spoljnopolitičku poziciju. U tom cilju, tokom poznih 40-ih i 50-ih jugoslovenska diplomatija uspostavljala je prve kontakte sa predstavnicima novooslobođenih zemalja, oslanjajući se između ostalog i na njih kao na privremene partnere u sprovođenju svoje nezavisne politike. Međutim, kako autor pokazuje, u tom periodu uspeh jugoslovenskih inicijativa suštinski je zavisio od naklonosti velikih sila. Situacija se promenila nakon 1960. godine, kada je ulazak većeg broja novooslobođenih zemalja u Ujedinjene nacije stvorio mogućnost za formiranje stabilne vanblokovske većine u Generalnoj skupštini OUN. Jugoslovenska diplomatija umela je vešto da koristi ovu stabilnu većinu za vršenje uticaja na međunarodna zbivanja, te da pod parolom opštih principa provuče sopstvene interese. Iako smatra da je jugoslovenski angažman prvenstveno za cilj imao očuvanje sopstvene političke i privredne nezavisnosti, Arno Trilč zaključuje i da je važan aspekt jugoslovenske delatnosti na ovom polju bio vezan za afirmisanje Jugoslavije kao globalnog aktera između Istoka i Zapada. U tim nastojanjima forumi Ujedinjenih nacija bili su bina, a jezik međunarodnog prava sredstvo za ostvarivanje savezništava i održavanje spoljnopolitičke aktivnosti, ističe Trilč.

Dosadašnja znanja o jugoslovenskoj spoljnoj politici autor je posebno obogatio celinom o odnosu jugoslovenske diplomatije i ljudskih prava. Kako studija pokazuje, jugoslovenska diplomatija bila je veoma aktivna na polju zalaganja za ljudska prava posebno tokom 70-ih godina, nastojeći da raspravama o ovoj temi nametne postkolonijalnu i socijalističku perspektivu. Iako su ljudska prava bila mač sa dve

oštrice, koji se mogao usmeriti ka pitanju ljudskih prava i sloboda pojedinca u samoj SFRJ, jugoslovenska diplomatija prepoznala je u ovoj temi prostor za međunarodnu popularizaciju sopstvene politike kroz različite izložbe, predavanja, publikacije i konferencije, a putem moralne osude neravnopravnosti u svetu kao posledice imperijalne i kolonijalne politike velikih sila, kroz inicijative za dekolonizaciju, protiv rasizma i aparthejda, za zaštitu manjinskih prava, za novi ekonomski i informativni poredak, za pravičnije odnose na relaciji Sever–Jug. Iako su mnoge jugoslovenske inicijative završavale kao formalni apeli moralnopolitičkog karaktera, autor smatra da domete jugoslovenske spoljne politike na polju međunarodnog prava ne treba posmatrati u binarnim kategorijama uspeh–neuspeh, već ih treba posmatrati u istorijskoj perspektivi. Naime, mada zaključuje da bilans jugoslovenskog međunarodnog angažmana nije imao veliki uticaj na konkretne pravne norme, smatra da je uticaj jugoslovenske politike i nesvrstanosti uopšte na doktrinarne i idejni razvoj veoma značajan. Taj uticaj on prepoznaje u i danas aktuelnim međunarodnopravnim debatama o pogledima na međunarodno pravo iz perspektive Trećeg sveta, o odnosu Sever–Jug, o apelima za napuštanje evropocentrične perspektive.

Svojom strukturom i stilom monografija Arna Trilča okrenuta je pre stručnoj nego široj javnosti, a interdisciplinarni karakter predstavlja jednu od najvećih prednosti ove studije, koja pruža izvrstan presek istorije jugoslovenske spoljne politike i istorije međunarodnog prava.

Natalija Dimić

Милутин Живковић, СТАРА РАШКА ПОД ИТАЛИЈАНСКОМ ОКУПАЦИЈОМ 1941–1943, I–II, Београд, Catena mundi, Институт за савремену историју, 2020, 498+478.

Autor je pristupio istraživanju navedene teme ocenjujući da je u nauci „izostalo [...] jedno sveobuhvatno istraživanje istorijskih događaja koji su se tokom Drugog svetskog rata odigrali u Staroj Raškoj“, te da je „ovoj temi [...] posvećeno nekoliko monografija, koje [...] ne prekoračuju okvire lokalne istorije“. Pri tome je nastojao da pruži odgovor na sledeća pitanja: Koje su karakteristike okupacionog sistema na terenu Stare Raške? Kakvi su bili interesi velikih sila, u prvom redu Italije i Ne-

mačke na ovom prostoru? Da li su Italijani zaista bili „dobri okupatori“? Šta predstavlja koren verskog rata i koliko duboko u prošlost seže vertikalna netrpeljivosti između staroraških hrišćana i muslimana? Koji su uzroci gotovo jednako surovog ideološkog sukoba između rojalista i komunista? Kakva je bila svakodnevica „običnih ljudi“ u ratu? Ovako definisani ciljevi istraživanja upućuju na zaključak da knjiga *Stara Raška pod italijanskom okupacijom 1941–1943.* predstavlja detaljan pregled političkih, vojnih, društvenih, ekonomskih i kulturnih prilika na terenu Stare Raške u naznačenom periodu. Istovremeno, ona upotpunjuje dosadašnje rezultate autorovih istraživanja, pretočene u dve monografije pod nazivom *NDH u Srbiji 1941. godine. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (april–septembar 1941)* i *Između „Velike Albanije“ i okupirane Srbije. Novi Pazar, Tutin i Ibarski Kolašin (1941–1944).*

Već tokom prikupljanja arhivskih dokumenata i literature autor se suočio sa problemom geografskih i terminoloških okvira svog istraživanja. U Predgovoru je naznačeno da prostor Stare Raške nije moguće precizno odrediti u administrativno-teritorijalnom pogledu, s obzirom na to da je reč o geografskoj oblasti, ali je, s druge strane, uočen proces formiranja svesti o posebnosti ovog područja, u prvom redu među muslimanskim stanovništvom, uz postepeno usvajanje pojma „Sandžak“, preuzetog iz rečnika unutrašnje organizacije Osmanskog carstva. Ipak, navedena posebnost, kako primećuje autor, ni među muslimanima tokom Drugog svetskog rata nije bila iskazana u punom obimu, budući da su muslimanski prvaci ovu teritoriju videli gotovo uvek kao sastavni deo Bosne ili, znatno ređe, Albanije. Samim terminom „muslimani“ u knjizi je označeno stanovništvo slovenskog etničkog porekla koje je tokom prethodnih vekova prihvatilo islam.

Analizirajući proces uspostavljanja italijanske okupacije na terenu Stare Raške, autor je najpre ukazao na osnovne tendencije rimske politike na Balkanu, sa posebnim osvrtom na problem italijansko-nemačkih nesuglasica o pitanju trasiranja demarkacione linije i razgraničenja. Detaljno su predstavljeni struktura italijanskog okupacionog režima, delovanje novih vlasti, njihov odnos prema lokalnom stanovništvu u prvim mesecima nakon Aprilskog rata 1941, kao i naponi Rima u cilju temeljnog brisanja tragova ustaškog režima u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici.

Posebno poglavlje posvećeno je italijanskoj propagandi koja je, kako autor zaključuje, imala četiri glavne komponente. Najpre, italijanski okupator predstavljen je pred muslimanskim i srpskim prvacima kao ključni politički činilac na ovom prostoru, odnosno kao garant ostvarenja njihovih „nacionalnih ciljeva“. Značajno mesto u italijanskoj propagandi pripadalo je italijanskoj armiji, kao trajnom osloncu okupacionog režima, koja je prikazana kao neprikosnoveni „gospodar života i smrti“, zaštitnik lojalnog stanovništva i egzekutor nad nepokornim stanovništvom. Ekonomska komponenta naglašavala je napore okupacionih vlasti u pogledu raspodele hrane i suzbijanja gladi, dok je na polju zdravstvene zaštite ukazivano na distribuciju lekova i izgradnju ambulanti i bolnica.

Prateći razvoj ustanka protiv okupatora autor je prikazao okupljanje prvih oružanih partizanskih jedinica, predvođenih jugoslovenskim komunistima, potom jedinica jugoslovenskih rojalista – četnika, kao i lokalne muslimanske milicije. Već u prvim akcijama partizanskih grupa postalo je očigledno da muslimanskom stanovništvu većinom nisu bile bliske revolucionarne ideje jugoslovenskih komunista, te da su partizani svoje uporište pronalazili uglavnom među Srbima. O navedenom možda najpotpunije svedoči držanje muslimana tokom bitke za Sjenicu 22. decembra 1941, u kojoj je otpor partizanskim snagama pružio gotovo čitav Sjenički srez, uz podršku muslimana iz tutinskog i novopazarskog kraja. Nakon borbe sprovedena je temeljna likvidacija zaostalih partizana, uključujući ranjenike, i predaja zarobljenih boraca narodnooslobodilačkog pokreta italijanskim okupacionim vlastima.

Autor je, takođe, ukazao na brojne nedostatke i probleme u delovanju partizanskih jedinica – nedisciplina, nizak borbeni moral i defetizam, nekonspirativnost, slaba koordinacija, loš izbor komandnog kadra i netrpeljivost među komandantima, kruto sprovođenje ideoloških načela – koje su u značajnoj meri odredile ishod partizanskih akcija na ovom prostoru. Otuda su u sukobu sa italijanskom armijom partizani ostvarivali skromne rezultate, mada su tokom januara i februara 1942. izveli više desetina oružanih prepada u Bjelopoljskom, Pljevaljskom, Mileševskom i Novovaroškom srezu. U tim borbama dve italijanske divizije – „Venecija“ i „Pusterija“ – izgubile su svega sedam vojnika, dok je na drugoj strani poginulo 219 partizanskih boraca.

Nakon februara 1942. glavnina partizanskog delovanja bila je usmerena prema „ideološkom neprijatelju“, odnosno prema četnicima, dok je borba sa Italijanima vođena samo u slučajevima nužne odbrane. Autor navodi da je „ovakav pristup ratnim dešavanjima od strane KPJ otvorio [...] period tzv. ‘levih skretanja’“, te da se „crveni teror“ u novovaroškom, prijepoljskom, bjelopoljskom i pljevaljskom kraju „odvijao tokom tri vremenska perioda, u tri pravca i na tri načina“. Tako se „radikalizacija klasne borbe“ odvijala u tri faze, od oktobra do decembra 1941, potom od decembra 1941. do februara 1942, i, konačno, od februara do maja 1942. Prvi pravac „revolucionarnog nasilja“ bio je usmeren prema „unutrašnjem neprijatelju“, u duhu „čišćenja“ sopstvenih redova. Drugi pravac pogodio je „ideološke neprijatelje“. Preciznom analizom arhivskih izvora autor je utvrdio da su mnoga lica iz ove kategorije ubijena pre dolaska partizanske glavnine iz Užica. Treći pravac „levih skretanja“ prelio se na civilno stanovništvo. Autor je, uz to, uočio tri „pojavnna oblika“ ovog fenomena. Prvi se ogledao u čestim, ponekad masovnim, likvidacijama bez prethodno jasno utvrđene krivice stradalih, dok su drugi i treći pogadali seosko stanovništvo, ponajviše kroz zaplenu hrane i imovine, spaljivanje kuća i proterivanje sa ognjišta.

Autorova istraživanja pokazuju da su partizanske likvidacije srpskih prvaka u Staroj Raškoj posredno iznedrile širenje četničkog pokreta, mada se on razvijao znatno sporije od partizanskog. Uzroke za to autor vidi u samovolji lokalnih četničkih starešina i njihovom otporu prema nadređenim komandantima usled čega nije bilo moguće uspostaviti jedinstvenu komandu. Osim toga, pometnju u pogledu nadležnosti unosilo je prisustvo velikog broja zapovednika na malom prostoru. Živković primećuje da su četnici, kao zastupnici „srpskih nacionalnih interesa“ u porobljenoj državi, nasledili „hipoteku srpskog političkog poraza u Kraljevini Jugoslaviji“, što je uz iskustvo genocida nad srpskim narodom u NDH usmeravalo pojedine rukovodioce četničkog pokreta ka upotrebi krajnje ekstremnih mera, u prvom redu prema muslimanskom stanovništvu. Ovakvo držanje četnika predstavljalo je „nastavak srpsko-muslimanskih sukoba iz prošlosti“. Otuda su i prve četničke akcije bile sprovedene u duhu „istrage poturica“ i osвете nad muslimanima, iako su u sudaru sa partizanima trpeli znatno veće gubitke. Autor zaključuje da je upravo taj osećaj nemoći pred snažnijim neprijateljem nagonio

četnike na kolaboraciju. Tako su saradnji sa Italijanima pristupili i Pavle Đurišić, i Ratko Đurović, i Zaharije Milekić, i Vlajko Čurčić.

Fenomen kolaboracije bio je još vidljiviji u delovanju muslimanske milicije i staroraskih muslimanskih prvaka. Već u toku kratkog perioda vlasti NDH u varošima donjeg Polimlja, između aprila i septembra 1941, u Zagreb je upućeno 13 peticija, predstavlja i apela u kojima je izražena volja naroda „Sandžaka“ u smislu pripajanja ovog područja „Bosni“. U istom periodu formirani su prvi veći muslimanski odredi koji su u Julskom ustanku stali uz ustaški režim. Nakon potiskivanja ustaša iz Stare Raške odredi muslimanske milicije postali su pouzdan oslonac Italijana koji su zauzvrat obezbeđivali dobro naoružanje i zaštitu, mada su, kako pokazuju autorova istraživanja, sa podozrenjem gledali na njihovu privrženost islamu. Ipak, do kraja rata izostalo je uspostavljanje jedinstvene komande nad ovim jedinicama. Značajan deo staroraskih muslimana, pre svega u krajevima oko Novog Pazara, Tutina, Sjenice, Rožaja i Bohora, bio je zagledan u „Veliku Albaniju“, očekujući proširenje njenih granica prema severozapadu. Sve njih povezivala je odanost prema Turskoj, kao najbližoj muslimanskoj nezavisnoj državi i naslednici Osmanskog carstva, iako ona tokom čitavog rata nije istupala kao zaštitnik muslimana na Balkanu. Upravo u toj činjenici autor vidi izvoriste stradanja muslimana, koji su u stalnoj potrazi za patronom „litali“ u političkom i vojnom vakuumu. Nesumnjiv pokazatelj ove dezorijentacije predstavljaju sporadični slučajevi saradnje muslimana sa lokalnim četnicima i srpskim prvacima, kao i sa legalizovanim četničkim odredima Milana Nedića.

Kroz čitav period rata na terenu Stare Raške poput crvene niti provlači se motiv osвете, izražen u obliku međusobnog istrebljenja staroraskih hrišćana i muslimana. Autor zaključuje da je značajan doprinos u tom pogledu svakako davao okupator, vođen sopstvenim interesima, ali da je glavni podsticaj dolazio od srpskih i muslimanskih prvaka. Otuda su sve mirovne inicijative odbacili i Srbi i muslimani. Pri tom, u pogledu odgovornosti za rasplamsavanje građanskog rata autor navodi da „nešto veća odgovornost leži na muslimanskoj strani“. Temeljnomo analizom arhivskih dokumenata autor je nastojao da utvrdi dinamiku i razmere materijalnog razaranja i stradanja stanovništva Stare Raške, ukazujući na brojne primere svirepih ubistava.

Izvornu osnovu monografije *Stara Raška pod italijanskom okupacijom 1941–1943.* čini vrlo razučena i bogata arhivska građa, pohranjena u nešto manje od 20 arhivskih ustanova u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Sloveniji, Albaniji, Italiji i Nemačkoj. Autorova istraživanja oslonjena su u prvom redu na arhivske dokumente koji se čuvaju u fondovima Vojnog arhiva, Arhiva Srbije i Arhiva Jugoslavije, kao i Arhiva istorijskog odeljenja Generalštaba Republike Italije koji unose osveženje u domaću historiografiju. Ta istraživanja umnogome popunjavaju „istoriografske beline“ u vezi sa prilikama na prostoru Stare Raške tokom italijanske okupacije, te se monografija *Stara Raška pod italijanskom okupacijom 1941–1943.* nameće kao nezaobilazno polazište u procesu budućih istraživanja ove problematike.

Dušan Bojković

Slobodan Selinić, SRBIJA 1980–1986. POLITIČKA ISTORIJA OD TITA DO MILOŠEVIĆA, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2021, 519.

Knjige koje se bave razdobljem poznog socijalizma u Jugoslaviji su sve brojnije. Najnovija monografija Slobodana Selinića je verovatno jedna od najbolje dokumentovanih među njima. Ona se bavi osetljivim periodom koji bi se u Srbiji mogao označiti kao razdoblje između dva diktatora: od smrti Tita do godine kada je Slobodan Milošević došao na vlast. Nažalost, knjiga ne pokriva i taj događaj, iako osvetljava i stepenice kojima se Milošević penjao ka vrhu vlasti u Srbiji.

Knjiga je podeljena na šest poglavlja i zaključak. Glavnom tekstu prethodi predgovor (7–11) koji uvodi čitaoca u temu i upoznaje ga sa glavnim istorijskim izvorima. Prvo poglavlje, pod naslovom *Političke borbe* (13–111), detaljno opisuje političke manevre oko izbora predsednika Predsedništva CK SKJ 1981. godine i izbor predstavnika Srbije na tu funkciju, Draže Markovića, 1983. godine. U nastavku se posvećuje pažnja sahrani Aleksandra Rankovića koja je postala svojevrsan lakmus papir za političke (ne)raspoloženje masa u Srbiji. Potom sledi detaljan opis uspona Ivana Stambolića na čelo Saveza komunista Srbije (SKS) i njegovog pratioca Slobodana Miloševića, a zatim i dalji napredak ove dvojice do mesta predsednika Predsedništva

Srbije, odnosno SKS 1986. Autor u detalje prikazuje makijavelističke postupke Stambolića koji su se graničili sa falsifikovanjem da bi se došlo do Miloševićevog postavljenja („izbora“). Jasno je pokazano da po političkoj beskrupulozosti Stambolić nije zaostajao za svojim učeničkom: ili možda njegov učenik nije zaostajao za njim. Usput se govori i o nizu drugih kandidata za razne funkcije, odnosno o pristalicama drugih struja, a ostaje žal što svako od tih imena nije dobilo kratku biografsku fusnotu – utoliko pre što se većina njih na mnoštvu mesta pojavljuje i kasnije u knjizi. Ovo poglavlje je najbljutavije u celom delu jer pokazuje svu moralnu bedu tadašnjih rukovodilaca Saveza komunista Srbije.

Drugo poglavlje, *Ekonomska kriza* (113–183), opisuje privrednu situaciju Srbije i Jugoslavije tokom prve polovine osamdesetih godina. Preporučuje se kao obavezno štivo svima onima koji žale za socijalizmom. Slobodno se može reći da je ono na osnovu dokumenata i statističkih podataka dokazalo da je socijalizam ekonomski nemoguć, a po stanovništvo poguban. U svojoj jugoslovenskoj varijanti on je do Titove smrti doveo do prezaduženosti zemlje. Da bi se dugovi mogli vraćati, trebalo je povećati proizvodnju, a da bi se ona povećala trebalo je povećati uvoz. Da bi se povećao uvoz sirovina i repromaterijala, trebalo je odvojiti devize – kojih ionako nije bilo dovoljno za otplatu dugova. Jugoslovenska privreda je zapala u vrzino kolo iz kojeg nije bilo izlaska: 1982–1983. godine se našla pred moratorijumom na otplatu dugova, a vlast je bila prinudena da popušta pred pritiscima Međunarodnog monetarnog fonda. Autor opisuje program dugoročne ekonomske stabilizacije i njegovu (ne)učinkovitost. Naravno da je posebna pažnja posvećena ekonomskom položaju Srbije koji je bio otežan izdeljenošću republike na tri privredne i političke celine koje su slabo saradivale (kao i jugoslovenske republike između sebe), činjenicom da je 80% izvoza odlazilo na klirinško područje, da su velika sredstva uložena u elektro-kapacitete, a da je struja prodavana drugim republikama po bagatelnim cenama koje se nisu mogle jednostrano menjati itd.

Treće poglavlje (183–248) nadovezuje se na prethodno navedeno. Njegov naslov, „*Razvijena“ Srbija i finansiranje „nerazvijenih“: kako je centralna Srbija ekonomski zaostajala, sve govori. U njemu autor opisuje napore srpskog rukovodstva da smanji davanja Srbije u savezni fond za nerazvijene buduću da je 40%*